



Національний Києво-Печерський
історико-культурний заповідник



МОГИЛЯНСЬКІ ЧИТАННЯ 2015

Збірник
наукових праць

Засновано у 1998 р.
Щорічник

*До 90-річчя
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника*

Київ
2016

“СПАС ВЕЛИКИЙ АРХІЄРЕЙ” В ІКОНОСТАСАХ СЛОБОЖАНЩИНИ

Найбільш ранні відомі іконостаси Слобожанщини відносяться до другої половини XVII ст. Образ “Спаса на Престолі” як центральної ікони деісусного чину з XVII — початку XX ст. неодноразово зазнавав змін, чому сприяли історичні та релігійно-політичні причини. Образи “Великого Архієрея” мали велике поширення в іконостасах XVII — початку XIX ст., але у XIX—XX ст. цей іконографічний тип Христа в іконостасах Слобожанщини майже не зустрічався.

Дослідження іконостасів Слобідської України почалося у 1902 р., коли у Харкові був проведений XII Археологічний з’їзд. В альбомі та каталозі виставки, яка експонувалася під час з’їзду, були вперше опубліковані слобожанські іконостасні ікони [1, 8].

У першій третині XX ст. проведено велику роботу з фіксації церковних старожитностей Слобожанщини, які були практично знищені в 1930—1960-ті рр. Так, у роботах Д. Багалія [2], Д. Міллера [2], П. Фоміна [16; 17], Є. Редіна [1; 4; 13], С. Таранушенка [14; 15], Г. Лукомського [8] наведені фотографії та описи іконографічних програм слобожанських іконостасів. Вперше ці іконографічні програми були розглянуті С. Таранушенком [14; 15]. Вчений спеціально не розглядав особливості іконографії “Спаса Великого Архієрея”, але надав важливий фактологічний матеріал у вигляді світлин та описів пам’яток [15, 37]. Слобожанські ікони та іконостаси XIX—XX ст. зазначеними вченими не досліджувалися. У 1960—1980-х рр. іконостаси Слобожанщини XVII—XVIII ст. вивчалися П. Жолтовським [3] та Г. Логвиним [7]. У 1990—2010-ті рр. дослідження іконографії слобожанських ікон та іконостасів було продовжено Т. Паньок [10], І. Пріпачкіним [12] та В. Шулікою [18; 19; 20; 21].

Розвиток іконографії “Спаса на Престолі” в слобожанських іконостасах можна розділити на чотири періоди. Перший охоплює часовий проміжок від кінця XVII до початку XIX ст. Іконостас на Слобожанщині тоді хоч і був чутливим до стильових змін, але все ж зберігав регулярність у розташуванні рядів та ікон [15]. Другий період охоплює першу половину XIX ст., коли відбувся докорінний перелом у церковному мистецтві Лівобережної України. Природна логіка розвитку іконостаса була порушена впровадженням на початку XIX ст. на державному рівні стилю ампір. У цей час іконостас на Слобожанщині цілком змінює свою струк-



Іл. 1. Деїсус з храму с. Двурічний Кут.
Харківський полк. Кінець XVII ст.
Фото Є. Редіна

туру та іконографічну програму. Третій період охоплює середину та другу половину XIX ст., коли на хвилі захоплення історизмом відбувається звернення майстрів іконостасів до форм російсько-візантійського стилю. Четвертий період відноситься до початку XX ст. і характеризується як пошуками “нової мови” в церковному мистецтві, так і зверненням до пам’яток Середньовіччя.

В іконостасах Слобожанщини ікони “Спас на Престолі” XVII – початку XIX ст. представлені деїсусними композиціями, іконографічними типами “Христос Суддя” та “Спас Великий Архієрей”. Останній іконографічний тип займає домінуючу позицію. У 1905 р. Н. Кондаков наводить зображення “Спас Великий Архієрей” з Деїсусу в притворі Кафолікону в Дохіару (Афон) (1568) [6, 57], де над образом Христа міс-

374 титься напис “Цар тих, хто царствують” (Тим. 6, 15) і Великий Архієрей”. І. Пріпачкін (Курськ) вказує, що зображення Великого Архієрея спочатку існували на архієрейських панагіях, з XIII ст. відомі в Афонських пам’ятках [11, 113]. Ці зображення репрезентують Христа як містичного голову Церкви та Суддю; як Царя та Священника, ілюструючи псалом “Ти еси ієрей до віку, за чином Мелхиседеку” (Пс. 109, 4) [11, 113].

Угорська дослідниця М. Надь, розглядаючи поширення образу Великого Архієрея в Угорщині та на Балканах, відмічає три різновиди цієї іконографії. Це образи священницькі (де Христос зображений в архієрейському облаченні з Євангелієм), царські небесні (зображення в архієрейському облаченні з державою і скіпетром) і царські мирські (вказівка на священство зводиться до другорядних атрибутів, образ Христа наближається до ікон “Цар Царів”) [9, 336]. Поширення цього іконографічного типу М. Надь пов’язує з протидією церковній унії, хоча визнає, що ікони “Великий Архієрей” набули поширення і в уніатському іконопису. Христос, як голова Православної Церкви, протиставляється

главі Римської церкви – Папі. Серед центрів поширення іконографії “Спаса Великого Архієрея” дослідник називає Україну у зв’язку з роботою київських майстрів в Угорщині у другій половині XVIII ст. [9, 329].

З XVII ст. “Спас Великий Архієрей” займає місце в деїсусних ярусах іконостасів по всій Україні. На Слобожанщині даний образ в деїсусних композиціях мав кілька підтипів:

1. З Богородицею, Іоанном Предтечею та херувимами.
2. З Богородицею, Іоанном Предтечею та архангелами.
3. З Богородицею та Іоанном Предтечею, що преклонили коліна.
4. З Богородицею, Іоанном Предтечею, що преклонили коліна та апп. Петром і Павлом.

Найранніші деїсусні композиції з образом Великого Архієрея були представлені в іконостасах кінця XVII ст. в с. Бездрик та с. Двурічний Кут. У бездриківському іконостасі представлена дуже лаконічна композиція, де тронний образ Великого Архієрея фланкують Богородиця та Іоанн, обабіч спинки трону Христа зображені голівки херувимів [16, 203–204]. Близькою за іконографією була і деїсусна композиція з с. Двурічний Кут, представлена в альбомі XII Археологічного з’їзду [1], тільки замість херувимів спинку трону Христа фланкували архангели з зерцалами у руках. Типологічну близькість обох іконостасів відзначав протоієрей П. Фомін [16, 205]. Така іконографія мала продовження і в XVIII ст. як, наприклад, в іконостасі с. Левківка (нині Ізюмський р-н, храм 1772 р.), близький за іконографією іконі з Двурічного Кута, але іконописець, реагуючи на зміни в архієрейському облаченні, замість хреста на грудях Великого Архієрея зобразив панагію.

У середині XVIII ст. іконографія деїсусних композицій на Слобожанщині набуває нових рис. Так поширюється новий тип Деїсуса з предстоячими,



Іл. 2. Деїсус з храму с. Левківка. Ізюмський полк. Після 1772 р. Фото С. Таранушенка



376

Іл. 3. Деїсус з храму Різдва Богородиці с. Мерефа. Харківський полк. Друга половина XVIII ст. Фото Є. Редіна

що преклонили коліна, як в іконостасі церкви с. Межиріч (1760). Ця іконографія з часом отримала розвиток. Образ Христа, крім Богоматері та Іоанна, стали фланкувати фігури святих, як на Деїсусі з с. Мерефа (друга половина XVIII ст.), опублікований Є. Редіним [1, 8]. На другому плані ікони були зображені св. апп. Петро і Павло.

На початку XIX ст. відбувається корінний перелом у церковній архітектурі Лівобережної України. Новим пануючим стилем стає ампір. Відбувається кардинальна зміна архітектурних традицій, що устоялися в стилістичному та об'ємно-планувальному рішенні храмових споруд, що, в свою чергу, торкнулося іконостасів. Ротонди-ківорії і тріумфальні арки змінили багаторусні різьблені іконостаси з розвиненими іконографічними програмами XVII–XVIII ст. В іконостасах нового стилю ікона грала підпорядковану роль. Важливою зміною іконографічної програми іконостаса стало практично повне зникнення деїсусного чину. Зберігався намісний та іноді празниковий ряд. У цей період ікона “Спас на Престолі” покидає слобожанський іконостас.

Новий етап настає в середині XIX ст., коли на хвилі історизму поширюється російсько-візантійський стиль. Тоді відновлюється інтерес до багаторусних конструкцій, поновлюється чітке членування рядів іконостаса, повертається деїсусний чин.

У другій половині XIX ст. ікони Христа “Великого Архієрея” майже зникають. На перше місце виходить новий іконографічний тип “Спас Цар Царів”. Втрата інтересу до образу “Великого Архієрея” була пов'язана з тим, що ці ікони мали полемічну функцію, яка була вже не актуальна в синодальний період. Ікони Христа “Цар Царів” отримують перевагу в поширенні як виразники ідеї симфонії священства і царства, бажаної в Російській імперії візантійської державної моделі [5].

На Слобожанщині виявлена тільки одна ікона другої половини XIX ст. типу “Спас Великий Архієрей” у фондах Художньо-меморіального музею І. Рєпіна (м. Чугуїв) з авторським підписом Я. Піхтерьова (1878). На іконі зображений Христос в архієрейському облаченні: сріблястий сакос, синій підризник, золоті поручі, зелений омофор, золоту митру, чорні чоботи. На його грудях золоті хрест та панагія. Правою рукою Спаситель благословляє, лівою тримає Євангеліє (Мф. 11, 28). Христос сидить на престолі темного дерева, що поставлений на ткане підніжжя. Спинка престолу декорована зображеннями орла і ангела — символами євангелістів Іоанна та Матфея.

Зображення символів тільки двох євангелістів є особливістю даної слобожанської ікони. Вибіркове зображення символів євангелістів може свідчити про особливі смислові коннотації, які автор вклав у ікону. Символ “людина” став асоціюватися з єв. Матфеем тому, що він найбільш повно розкрив Христа як людину. Пролог Євангелія від Матфея оповідає про родовід Христа за людською природою. Єв. Іоанн найбільш повно розкрив Божественну природу Христа, тому його символом є орел. Сусідство цих символів вказує на дві природи Христа. Чіткий смисловий код, закладений в ікону, в силу своєї незвичайності прочитується не відразу.

Ікона Я. Піхтерьова є хронологічно останньою з виявлених ікон іконографічного типу “Великий Архієрей” на Слобожанщині. Більш пізніх пам'яток цього іконографічного типу на цей час не виявлено.

Примітки

1. Альбом выставки двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 г. / С предисловием и объяснением Е. К. Редина. — Харьков, 1902. — 57 с.
2. Багалея Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): ист. монография. — в 2-х т. Репринт. изд. — Харьков, 1993. — 982 с.
3. Жолтовський П. Український живопис XVII–XVIII ст. — К. : Наукова думка, 1978. — 327 с.



Іл. 4. Я. Піхтерьов. Спас Великий Архієрей. Чугуїв. 1878 р. ХММ І. Ю. Рєпіна. Фото В. В. Шуліки

377

4. Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове: Отдел церковных древностей / сост. Е. К. Редин. — Харьков, 1902. — 190 с.

5. Катсон Н. Симфония священства и царства. Неовизантийская алтарная преграда в духовной культуре Российской империи // Иконостас / Сост. А. Лидов. — М. : Прогресс—Традиция, 2000. — С. 689-706.

6. Кондаков Н. Лицевой иконописный подлинник. — СПб. : Товарищество Р. Голике и А. Вильборг, 1905. — Т. 1. Иконография Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа. — 97 с.

7. Логвин Г. Украинское искусство X—XVIII ст. — М. : Искусство, 1963. — 283 с.

8. Лукомский Г. Старинные усадьбы Харьковской губернии. — Пг. : [б. и.], 1917. — 103 с.

9. Надь М. Об особенностях иконографического типа Христос, Великий Архьерей в Венгрии // Икона и образ, иконичность и словесность / Ред-сост. В. Лепяхин. — М. : Паломник, 2007. — С. 326-344.

10. Паньок Т. Слобожанська ікона XVII — початку XIX ст. — Харків : Іванова, 2008. — 280 с.

11. Припачкин И. Иконография Господа Иисуса Христа — М. : Паломник, 2001. — 223 с.

12. Его же. Иконописание слободы Борисовки — Курск : Полстар, 2009. — 323 с.

13. Редин Е. Церкви Харькова // Сборник статей, материалов и документов, посвященных 140-летию со дня рождения Е. К. Редина. — Харьков : Райдер, 2003. — С. 13-49.

14. Таранушенко С. А. Иконография украинских иконостасов. — Харьков : ХЧМГУ, 2011. — 163 с.

15. Таранушенко С. Український іконостас // Іконостаси Слобідської України. — Харків : ХПММС, 2011. — 152 с.

16. Церковные древности села Бездрик, Сумского уезда // Фомин П. Г. Церковные древности Харьковского края — Харьков : ХЧМГУ, 2011. — С. 196-20

378 17. Фомин П. Г. Церковные древности Харьковского края. — Харьков : ХЧМГУ, 2011. — 237 с.

18. Шулика В. Тронные образы Христа в иконописи Слобожанщины второй половины XIX — нач. XX ст. // Вісник ХДАДМ / Ред. В. Я. Даниленко. — Харків : ХДАДМ, 2008. — № 4. — С. 120-128.

19. Его же. Иконостасы Харьковской иконостасной фабрики Фердинанда и Виктора Соммавилла // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XXII міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21—22.10.2015 р. — Луцьк : Волинський краєзнавчий музей, Музей волинської ікони, 2015. — С. 163-169.

20. Его же. Иконы местного ряда старого иконостаса храма Св. Николая в с. Ольшаны // Вісник ХДАДМ / За ред. В. Даніленка. — Харків : ХДАДМ, 2014. — № 3. — С. 106-111.

21. Його ж. Неовізантійський стиль і слобожанський іконостас наприкінці XIX — на початку XX століття // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії. Збірник наукових праць. — К. : ІМФЕ НАН, 2011. — Вип. 11. — С. 104-108.